

ПРОФЕСИОНАЛНА ГИМНАЗИЯ ПО ДЪРВООБРАБОТВАНЕ „ИВАН ВАЗОВ“, гр. Велинград

бул. „Съединение“ №44, e-mail: pgd_ivanvazovvg@abv.bg

тел.: 0359 5 53 23, тел./факс: 0359 5 16 34

Утвърждавам.....

инж. Росица Рускова

Директор на ПГД „Иван Вазов“, гр. Велинград

УЧИЛИЩНА ПОЛИТИКА ЗА ПРЕВЕНЦИЯ И ПРОТИВОДЕЙСТВИЕ НА НАСИЛИЕТО И ТОРМОЗА В ПГД „ИВАН ВАЗОВ“, ГР.ВЕЛИНГРАД

I. Въведение

Проблемът за насилието над деца и между деца придобива особена обществена значимост в България. Не съществуват точни и национално представителни данни за нивото на насилие в българското училище, но редица социологически изследвания сред деца и родители извеждат насилието и тормоза, като един от основните проблеми, с които учениците се сблъскват в училище. Различните форми на насилие и тормоз между учениците в образователните институции поставя сериозни въпроси пред образователната система, като цяло и поражда нуждата от програма и механизъм за превенция на насилието и тормоза, които да се реализират на училищно ниво.

1. Настоящата програма трябва да:

- подпомага създаването на социална и образователна среда, в която учениците да се чувстват защитени и подкрепяни;
- способства за развитие у учениците на подходящи умения и нагласи за отхвърляне на насилието като средство за общуване и поведение;
- повишава компетентностите на възрастните да се справят със ситуации на насилие и да създават правила, които да ги минимизират;
- насърчава включването на всички заинтересовани лица за решаването на проблемите с насилието и тормоза в училище.

2. Основни задачи:

- Създаване на чувство за принадлежност към училищната общност, пълноценна социализация и мотивация за развитие и успешно реализиране на пазара на труда.

- Използване на нетрадиционни методи и похвати за ограничаване на агресивните прояви – тренинги, ролеви игри, извънкласни дейности по интереси, както на учениците, така и на учителите.
- Осигуряване на училищна подкрепа в превенцията на насилието и тормоза при подрастващите.
- Подобряване на диалога помежду ученици, учители и родители и обединяване на усилията им в превенцията на насилието и тормоза в училище и извън него.

МЕХАНИЗЪМ ЗА ПРОТИВОДЕЙСТВИЕ НА ТОРМОЗА И НАСИЛИЕТО В ПГД „ИВАН ВАЗОВ“

I. ИЗМЕРЕНИЯТА НА НАСИЛИЕТО И ТОРМОЗА В УЧИЛИЩЕ

Тормозът в училище обхваща широк спектър от прояви. Това е явление със сериозни размери, което оставя дълготрайни последици върху психичното здраве и поведението както на учениците, които търпят насилие, така и на онези, които го извършват или наблюдават. Последиците от насилието в училище са особено тежки и продължителни и силно привличат общественото внимание.

Какво е насилие?

В България в официална употреба е дефиницията на понятието **„насилие“**, дадена в параграф 1, т. 1-5 от допълнителните разпоредби на Правилника за прилагане на Закона за закрила на детето.

„Физическо насилие“ е причиняване на телесна повреда, включително причиняване на болка или страдание, без разстройство на здравето”.

„Психическо насилие“ са всички действия, които могат да имат вредно въздействие върху психичното здраве и развитие на учениците, като подценяване, подигравателно отношение, заплаха, дискриминация, отхвърляне или други форми на отрицателно отношение, както и неспособността на родителя, настойника, попечителя или на лицето, което полага грижи за ученика, да осигури подходяща подкрепяща среда.

„Сексуално насилие“ над дете според определението на Световната здравна организация е „участието на дете в сексуални действия, които той или тя не разбира напълно и за които не е в състояние да даде информирано съгласие, или за които детето не е подготвено от гледна точка на развитието си и не може да даде съгласие, или които са в нарушение на законите или социалните табу на обществото”.

„Пренебрегването“ е неуспехът на родителя, настойника и попечителя или лицето, което полага грижи за детето, да осигури развитието на детето в една от следните области:

здраве, образование, емоционално развитие, изхранване, осигуряване на дом и безопасност, когато е в състояние да го направи.

Насилието може да бъде от възрастен към дете, между децата и от дете към възрастен.

Тормозът е специфичен вид насилие сред децата и е сред най - неуловимите форми на агресивно поведение и насилие. Не всеки акт на насилие е тормоз. Тормозът между връстниците е групов феномен. Случаите на тормоз се извършват в групова среда, в присъствието на други връстници и в отсъствието на възрастни. Професор Дан Олвеус определя тормоза като „повтарящи се във времето негативни действия от страна на един или повече ученици, когато някой умишлено причинява или опитва да причини травма или дискомфорт на друго дете чрез физически контакт, чрез думи или по друг начин.“

Тормозът, независимо от това как се упражнява , е много сериозно, оставащо травматично действие, защото тормозеният не може да се защити със собствени усилия. Тормозът не спира от само себе си, без външна намеса.

Ключови в разбирането за тормоза са следните характеристики на това поведение:

1. злонамерена проява, която има за цел да нарани или унижи ученик;
2. извършва се от позиция на силата, като едната страна използва доминиращата си позиция, за да нарани другата физически или психически, да я унижи или изолира от социалния живот;
3. повтаря се многократно във времето, а не е еднократен и изолиран акт на агресия.

Тормозът обхваща много широк спектър от поведения: преки нападения (удряне, заплаха или принуда, дразнене, подигравка, наричане с обидни прякори, сексуални забележки, открадване или повреждане на лични вещи) или непреки (например разпространяване на слухове или насърчаване на другите да отхвърлят или изключат някого от приятелската среда). Проявите на тормоз най-общо могат да бъдат разделени на следните основни групи:

Физически тормоз – например, блъскане, щипане, разрушаване, удряне, нанасяне на болка, спъване, затваряне в някое помещение;

Вербален тормоз – словесни изрази, които имат за цел унижат и оскърбят учениците на база раса, пол, религия, сексуалност, увреждане или друго, с което се подчертава различие от останалите. Включва подмятания, подигравки, унижение, заплахи, обиди;

Психически тормоз – например, подмятане, подиграване, закачане, обиди, омаловажаване, заплахи, изнудване, повреждане на лични вещи, кражба и хвърляне на вещи, заплашителни погледи, неприятелско следене;

Социален тормоз – например, избягване, игнориране, изключване от дейността, одумване и разпространение на зловни слухове, натиск върху другите да не влизат в

приятелски отношения с учениците, обект на тормоз, изолиране;

Сексуален тормоз – представлява всяка форма на нежелано словесно, несловесно или физическо поведение със сексуален характер, имащо за цел или водещо до накърняване на достойнството на лицето, и по-специално създаване на смущаваща, враждебна, деградираща (принизяваща), унижителна или обидна обстановка. Включва измислянето на сексуализирани прякори или имена, коментари за външността на някой и подигравки със сексуално значение, неподходящо докосване, бележки и надписи със сексуално съдържание и т.н. до по-екстремни форми на нападане и насилие.

Тормозът може да се случва както във физическата среда, така и във виртуалната среда (**кибертормоз**). Бурното развитие на електронните комуникации през последните години доведе до нарастване на проявите на насилие, които се извършват чрез интернет или мобилен телефон. Тук спада разпространяването на:

- обидни, заплашителни и подигравателни текстови съобщения по мобилен телефон, електронните средства за комуникация или в социалните мрежи;
- разпространяване на материали, които уронват достойнството на ученика или го унижават: снимането на ученици с мобилен телефон и свободното разпространяване на снимки или видеозапис в интернет или по други канали без негово съгласие, кражба на самоличност, разпространение на слухове в социалните мрежи др.

Един от признаците, че ученикът може би е жертва на кибертормоз, е рязката смяна на настроението и поведението му при използване на интернет или при получаване на обаждане по мобилен телефон – например ученика става мълчалив и боязлив.

Конкретни примери, както и разграничаването на нивата на различните форми на тормоз с оглед причиняване на различна по степен вреда, са представени в Таблица 1. Класификация на формите на тормоз и предприемане на съответни действия.

Физическият тормоз е формата, която възрастните най-често забелязват и затова често мерките за справяне обикновено са насочени именно към нея. Психическият и социалният тормоз по-трудно могат да бъдат установени, тъй като те не са така видими, а и учениците, от своя страна, нямат нагласата да споделят с възрастните за своите преживявания.

В много случаи социалният и психическият тормоз, като обидните думи и прякори, социалното изолиране и други се подценяват и считат за нормална част от процеса на социализация и израстване на учениците.

Тормозът, независимо от това как се упражнява, е деструктивен и опасен вид насилие.

Следователно усилията за справяне с насилието от ученици над ученици в училище трябва да бъдат насочени към всички проявления на това явление, а не само към неговите физически форми.

Разлика между тормоз и закачки или игра между учениците

По- голяма част от ситуациите на тормоз могат да бъдат овладени от учителите, а някои – от самите ученици. Всяка намеса изисква внимателна преценка на ситуацията и нейната тежест. На първо място важно е да се разграничават случаите, когато не се касае за тормоз, а само за игра или приятелско премерване на силите между учениците. За целта е необходимо да се наблюдава поведението на учениците, включително и на тези, които само присъстват без активно да участват. Следното би могло да помогне за правилната оценка на ситуацията:

- Ако учениците се закачат, бутат или блъскат или си разменят шеги, като при това се смеят, разменят си ролите и позициите и никое от тях няма видимо доминиращо положение, а околните не им обръщат внимание, то най – вероятно **става дума за игра.**
- Ако един от учениците е видимо напрегнато, не се усмихва, опитва се да се махне, ако ролите не се сменят, а другият ученик е в постоянно доминираща позиция и това поведение привлича вниманието на околните, то най – вероятно **става дума за тормоз.**
- Ако ученикът , към който са отправени подигравките, поиска от другия ученик да спре и той не спира да се подиграва, тогава **става дума за тормоз.**
- Ако ученикът, който дразни, продължава да дразни или дразни отново и отново, това е **тормоз.**
- Ако дразненето е за нещо, което ученикът не може да промени (височина, носенето на очила, тегло, способност да чете, атлетически способности и пр.) тогава това може да е **тормоз.**
- Ако има и други хора наоколо, които наблюдават ситуацията и се окуражават или се присъединяват към ситуацията на подигравки, това е **тормоз.**
- Ако един ученик е по- силен или по- популярен , по- голям на възраст или по- властен, това може да е **тормоз.**

Ако касае просто игра, учителят може да се намеси, за да предупреди учениците да внимават да не се наранят. Ако обаче наблюдаваното поведение може да бъде определено като тормоз, е необходимо да се предприемат съответните стъпки описани в механизма.

Разпознаването на **физическото насилие** включва следните физически и поведенчески показатели:

- различни по вид и цвят натъртвания, включително синини, постоянни или чести червени петна, включително от пръсти, насинени очи, следи от ухапване;

- неправдоподобни или объркани обяснения за травмите, включително едностранни отговори;

- безпокойство и крайности в поведението - от агресивност до пасивност;

- лоша представа за себе си - учениците смятат, че са заслужили насилието;

- прекалена отстъпчивост на ученика и оставяне без протест да се прави каквото и да било с него;

- влошаване на здравословното състояние, което включва прилошавания, главоболие, отпадналост;

- влошаване на успеха от обучението и чести отсъствия от училище;

- чести отсъствия от определени часове, например физическо възпитание и спорт;

Разпознаването на **психическото насилие** включва следните физически и поведенчески показатели:

- ученикът може да стане затворен и изолиран, да не желае да контактува с връстниците си;

- агресивно поведение и/или поведение, насочено към привличане на вниманието, упорито непослушание, самонараняване;

- внезапни избухвания, които са необичайни за възрастта или за нивото на развитие на детето;

- бягане и криене, включително зачестили бягства от училище;

- загуба на доверие, неучастие в общите занимания в училище, ниска самооценка;

- употреба на алкохол, медикаменти, самозанемаряване (постоянно обличане на едни същи дрехи или отказ да среща косата си);

- психосоматични симптоми.

Разпознаването на **сексуалното насилие** включва както изброената по-горе симптоматика, така и различни прояви на сексуализирано поведение (имитация на сексуален акт, разголване, използване на език, свързан със сексуални действия и т.н., които са нехарактерни за съответната възрастова група деца).

II. УЧИЛИЩНА ПОЛИТИКА ЗА ПРЕВЕНЦИЯ И ИНТЕРВЕНЦИЯ НА НАСИЛИЕТО И ТОРМОЗА В УЧИЛИЩЕ.

Основни цели:

- Създаване на позитивна култура и климат в училището;
- Да се повиши осведомеността на всички участници в процеса на училищното образование, че насилието е неприемливо поведение;
- Да се разработи система за превенция, която създава условия за превантивна работа с класа и включва ученици в образователни дейности, семинари и други, които да ги запознават с различните форми на насилие и тормоз, да възпитават уважение и толерантност към различията, етика на взаимоотношенията, приемливо и неприемливо поведение и реакции при неприемливо поведение.
- Да се създаде система за интервенция като разработи или разясни съществуващи правила и процедури във връзка с всяка една проява на насилие и тормоз, вкл. по отношение на идентифициране и сигнализиране.
- Да се създаде система за предоставяне на подкрепа за пострадалите и въввлечените в ситуация на насилие и тормоз.
- Да се развие устойчива система за изграждане на капацитет у всички участници в образователния процес под формата на обучителни дейности, механизми за сътрудничество с други, външни за училището служби, организации или институции, изграждане на ефективна система за дежурства и др.

1. Принципи, ценности, философия

Основен принцип при изграждането на училищна политика за противодействие на насилието и тормоза в ПГД „Иван Вазов“ е прилагането на цялостен училищен подход, полагане на координирани и последователни усилия за предотвратяване на насилието и тормоза и създаване на по-сигурна училищна среда, която се базира на:

- Позитивна култура и климат, които:
 - се базират на принципите на приобщаващото образование;
 - дават възможност за развитие на сигурна среда, в която учениците открито споделят и обсъждат теми, свързани с насилието;
 - насърчават взаимоотношения на уважение сред цялата общност.
- Ефективно лидерство;

- Подкрепа и мотивиране на учениците и служителите за справяне с насилието, които развиват емпатия и уважение сред учениците и изграждат нулева толерантност към всички форми на насилие.
- Системност и регулярност при вписване , изясняване и прилагане на мерки и последващи действия в случаите на насилие и тормоз;
- Координация и последователни усилия от страна на училището за изграждане на мрежа от взаимовръзки и взаимодействия за изграждане на по- сигурна среда;
- Партньорство с родителите;
- Непрекъсната оценка и проследяване ефективността на цялостната политика за превенция и интервенция на насилието и тормоз

За да се изгради защитната мрежа е необходимо да се поставят ясни граници, да се формират ценности, да се създадат правила и процедури, които не допускат прояви на насилие и тормоз в училище.

За ранното откриване на причините за насилието и тормоза, както и успешното намаляване на факторите, които са свързани със средата в училище и които допринасят за проявата на агресия и за утвърждаване на агресивни модели на поведение, ПГД работи всекидневно чрез:

- системни усилия за възпитаване у учениците на социални умения и нагласи, които не допускат насилие във взаимоотношенията;
- подобряване на физическата среда в училище (с фокус върху класните стаи), която не съдържа предпоставка за изява на агресивното поведение и в същото време създава условия за формирането на класа като общност;
- работа с нагласите към ученето, които намаляват съревнователния елемент между учениците за сметка на екипната работа и споделяне на проблеми в общността на класа, както и проектно-базирано обучение, включително и изнесени дейности, които дават отлични резултати в тази посока;
- следване на последователни стъпки за подкрепа и разбиране на последиците от насилието и за справяне с неприемливото поведение на учениците, които не наблягат на наказанието;

Училищната политика се реализира на равнище училище и на равнище клас, като на всяко едно от тези равнища се осъществяват дейности по превенция и интервенция (реакция).

Превенцията на тормоза включва комплекс от мерки, които имат за цел ограничаване и/или елиминиране на предпоставките и рисковите фактори, допринасящи за насилието. Превенцията поставя приоритет върху дейности на равнище клас, например създаване на

правила на отношения в класа, морално възстановяване на щета, тематични дискусии, провеждани в часа на класа или по друго време. Дискусиите са възможност в класа да се поставят за обсъждане въпроси, които вълнуват или смущават учениците, като по този начин се създава пространство за отработване на агресията чрез говорене, разиграване на ситуации, тяхното обсъждане и съответно осмисляне.

Интервенциите включват действия и мерки, които целят спиране и разрешаване на възникнала вече ситуация на тормоз, като се отчитат индивидуалните потребности на всеки ученик, въввлечен пряко или косвено в ситуацията, и се прилага принципа на най-добрия интерес на ученика. В по-голямата си част интервенциите включват отговора на училището при възникнали ситуации на тормоз.

2. Разработване на система от мерки за реализиране на сигурна и образователна среда.

2.1. Създаване на координационен съвет с ясни функции и делегирани отговорности, който отговаря за планиране, проследяване и координиране на усилията за справяне с насилието и тормоза. Координационният съвет се състои от седем члена. Съставът се ръководи от инж. Катя Борисова Даскалова и включва учители, ученици и родители.

2.2. Оценка на ситуацията

Оценката и анализирането на ситуацията са от значение за планирането на дейности за изграждане на сигурна образователна среда. Оценката съдържа описание на следното:

- До каква степен са запознати заинтересованите страни с темата за насилието и тормоза;
- Видове форми на насилие и тормоз в училището;
- Честота на проявление;
- Местата, на които най- често се случват;
- Участници;
- Реакции до момента;
- Действие за по- ефективна реакция.

Оценката в ПГД „Иван Вазов“ се организира от ръководството на училището и се осъществява от Координационен съвет /КС/ в началото на учебната година. За целта могат да се използват редица инструменти, като специални въпросници, анкети, дискусии с участие на цялата училищна общност, фокус групи с ученици, учители, родители и др. Оценката с един от изброените в т.1 инструменти се извършва от класните ръководители до 3 седмици от началото на учебната година. Резултатите се обработват в десетдневен срок от КС. След обобщаване на резултатите от оценката и наличието на проблем се обсъждат на тематичен педагогически съвет, на който участие могат да вземат всички заинтересовани страни. Резултатите се обсъждат на родителска среща и в час на класа.

2.3.Изготвяне на план за превенция и интервенция на насилието и тормоза.

Планът се изготвя и реализира от координационния съвет и се утвърждава от директора с продължителност една учебна година, като се актуализира в началото на всяка учебна година. Този план съдържа описание на всички дейности по превенция и интервенция на равнище клас и училище. В плана са очертани срокове и отговорности по изпълнение на дейностите по превенция и интервенция.

2.4.Планиране на дейности по превенция.

2.4.1.Дейности по превенция на равнище училище

- Създаване на Етичен кодекс на училищната общност съгласно ЗПУО. Етичният кодекс включва всички участници в предучилищното образование.
- **Създаване на единни училищни правила, които да станат част от Правилника за дейността на училището.**
 1. Изработване на правила на поведение и ценности от всеки клас;
 2. Обобщаване на правилата на ниво училище и вписването им в Правилника за дейността на училището.
- Разписани ясни правила и процедури за въвеждане на защитна мрежа за справяне с училищния тормоз.
- Внасяне на промени в Правилника за дейността на училището при необходимост.
- Запознаване цялата училищна общност с определението, проявлението и последиците от насилието и тормоза.
- Подобряване на системата от дежурства с оглед недопускане на насилие и тормоз.
- Повишаване квалификацията на педагогическите специалисти за работа с програмите, включително реализиране на специализирани обучения за определени категории от работещите в училище за справяне с критични ситуации и други.
- Информирание и актуализиране на информацията за наличните ресурси в общността – съществуващи услуги и програми за превенция и противодействие на насилието и тормоза в училище.

2.4.2. Дейности по превенция на ниво клас включват:

- Създаване на правила за поведение на класа от учениците и учителя.
- Обучителни дейности и работа с класа, в които водеща роля има учителят/класният ръководител. При работа на равнище клас следва да се прилагат всички форми на

групова работа, дискусия, решаване на казуси, ролеви игри, споделяне на опит, като се използват възможностите на учебната програма, извънкласни и извънучилищни дейности. Целта е да се създаде пространство, в което се говори открито за насилието и тормоза и се работи за формиране на нагласи у учениците на нагласи за здравословно и ненасилствено общуване, емпатия, толерантност и уважение към различията, решаване на конфликти и др.

Основните теми могат да бъдат:

1. Правата на децата и отговорностите, които те създават по отношение на околните.
 2. Ценностите – какво са, какви могат да бъдат, как се проявяват в поведението, как се прилагат в ежедневието?
 3. Какво представлява насилието и тормозът, разпознаваме ли ги, как можем и на кого да съобщаваме за случаи на насилие и тормоз?
 4. Какви са преживяванията на извършителя, последователите, потърпевшия и наблюдателите?
 5. Как се чувстваме, когато видим прояви на насилие и тормоз и какво правим? Какво можем да направим?
- **Използване на подход, ориентиран към учениците, на подхода за работа с връстници, осигуряване на условия** за участие на учениците, които да станат естествени помощници при реализиране на дейностите по превенция (ползване на организацията на ученическите съвети, различни инициативи, идващи от учениците и др.)
 - **Провеждане на тематични родителски срещи.**

2.5. Дейности по интервенция.

2.5.1. Дейности по интервенцията на ниво училище се включват в годишния план за дейността на училището и се приемат на първия педагогически съвет за учебната година. Включват: водене на училищен дневник и процедури за управление на информацията, инициране на работа по случай и насочване на случай към други служби.

- **Водене на дневник със случаи и процедури за управление на информацията**

Дневникът със случаи се създава единствено за целите на анализа и планирането на цялостна училищна политика за противодействие на насилието и тормоза в училище. В него се документират единствено ситуациите, съответстващи на нива две и три според приетата класификация (Приложение 1), при които е необходима и намесата на координационния съвет. Ситуацията, която следва да се впише в Дневника със случаи, съдържа следната информация:

дата, клас, участници, вид насилие и ниво, какво е предприето като действие, подпис на служителя.

На базата на вписаните ситуации, координационният екип извършва анализ и оценка на риска от продължаване на насилието и тормоза. Координационният съвет е отговорен за анализа и разпознаването на ученици, които участват и се въвличат в ситуации на насилие и тормоз, без значение дали извършват проявите или са пострадали от насилието. От анализа КС дава становище за индивидуална работа по случай с ученик, което се намира в ситуация на риск по смисъла на Закона за закрила на детето и ЗПУО, предлага мерки и конкретни интервенции, които могат да бъдат индивидуална, групова работа и др. КС дава становище и насочва ученика към допълнителна подкрепа за личностно развитие на ученик в риск.

Дневникът се съхранява в кабинета на училищния психолог.

- **Инициране на работа по случай, включително насочване на случая към други служби.**

При случай от трето ниво, както и по преценка при случай от второ ниво, следва незабавно да се уведомява Дирекция „Социално подпомагане“ (отдел „Закрила на детето- ОЗД) и/или полиция. Уведомяването е задължение на всеки гражданин по силата на Закона за закрила на детето (ЗЗД), следователно сигнал до отдел „Закрила на детето“ и/или Районно управление „Полиция“ трябва да подаде служителят на училището, идентифицирал тормоза. Това може да бъде учител, директор, служител от непедагогическия персонал, както и Координационният съвет като колективен орган. Уведомените институции започват проверка на сигнала по реда на Координационния механизъм за взаимодействие при работа в случаи на деца, жертви на насилие или в риск от насилие, и за взаимодействие при кризисна интервенция.

Всеки служител в училището е длъжен при установяване на случай на насилие и тормоз незабавно да уведоми директора на училището.

2.5.2. Дейности по интервенция на ниво клас се отнася до всички ситуации на насилие и тормоз според приетата класификация (Приложение 1).

- **Обсъждане между учениците и класния ръководител с цел изясняване на възникнал проблем, влиянието върху всички участници и свидетели, последствията, както и възможните решения.**
- **Съвместни действия между класен ръководител или учител и включване на външни специалисти.**

Може да се организират допълнителни занятия и да се покани външен лектор по въпросите за насилието и тормоза.

- Използване на посредник при разрешаването на конфликта.
- Провеждане на тематична родителска среща.

3. Работа с родители.

Включването на родителите е важна част от реализирането на цялостната политика и важно условие за нейната ефективност. Родителите се привличат като партньори в дейностите по превенция, както и в случаите на интервенция.

Партньорството с родителите за съдействие по превенция на насилието и тормоза може да се осъществява чрез:

- Провеждане на тематична родителска среща, в която учителите да запознаят родителите с цялостната политика, да им се представят основни моменти в механизма и да се дискутира тяхната готовност да учестват.
- Покана към родителите, които да се включат, като представят своите професии, хобита, интереси, така че да направят видима връзка между образованието и приложението му в живота.
- Идентифициране на родители, които могат да бъдат посредници за осъществяване на връзка между училището и други организации и институции.

Родителското съдействие могат да има различни измерения, като:

- родители - специалисти от областта на помагащите професии (психолози, социални работници, медиатори, лекари) или други професии, които могат да бъдат полезни и с чиято помощ могат да се реализират ценни училищни инициативи и други;
- родители, които могат да станат посредници между училището и родителите или други организации и институции, когато това се налага;

Партньорството на родителите в случай на интервенция: във всички случаи е необходимо родителите на участващите в ситуацията на насилие и тормоз ученици да бъдат уведомени за случилото се, както и за предприетите от училището действия за разрешаване на ситуацията. Насоки към учителя за разговор с родителя:

- Добре е разговорът да бъде започнат със силните страни на учениците и след това да се представи ситуацията. Това ще помогне за свалянето на напрежението още в началото.
- Добре е останалите родители от класа също да бъдат информирани за ситуацията и предприетите действия с цел изясняване на неизвестните и сваляне на напрежението. По този начин се ограничават различните

интерпретации и спекулации поради непознаване на ситуацията. Родителите трябва да бъдат информирани, че критиките, обидите и negliжирането на другия ученик или групата ученици са недопустими и само ще задълбочат конфликта.

- Разговорът трябва да бъде проведен на подходящо място, в партньорски взаимоотношения, като се предостави отворено пространство за споделяне на техните опасения и гледни точки; от разговора могат да бъдат изведени конкретни договорености- кой какво може да предприеме и какво се очаква като резултат. Конструктивно е учителят да дава конкретни препоръки на родителите какво биха могли да направят и да обсъжда дали това е според възможностите им. По преценка учителят може да насочи родителите за консултация с други специалисти при необходимост.

Насоки за работа с родители, които не съдействат:

В случай, че родителите отказват да съдействат или по някакъв начин възпрепятстват действията на училището, учителят следва да се обърне към КС и случая да се обсъди.

ПРИЛОЖЕНИЕ 1. КЛАСИФИКАЦИЯ НА ФОРМИТЕ НА НАСИЛИЕ И ТОРМОЗ И ПРЕДПРИЕМАНЕ НА СЪОТВЕТНИ

ДЕЙСТВИЯ

Ниво на насилие	Отговор на училището	Документиране	Последователност на процедурите за интервенция
ПЪРВО НИВО - НАРУШАВАНЕ НА ПРАВИЛАТА: • Форми на физическо насилие са например: леко удряне, бутане, щипане, драскане, дърпане на коса, хапане, подритване, замърсяване или разрушаване на нечия собственост. • Форми на психическо насилие са например: омаловажаване, к्लокарене, обиждане, осмиване, засрамване, подвикване, ругане, клеветене, измисляне на прякори, подмятания, подигравки, унижение, заплахи, обиди, нецензурни/неприлични коментари, подиграване, изключване от групови или съвместни дейности, фаворитизация/	На първо ниво, по правило, действията се предприемат от класен ръководител или учител заедно с родител, като се осъществява педагогическа работа – индивидуално, за група ученици или за целия клас. При наличие на щети от материален характер – те се възстановяват. Ако педагогическата работа не дава резултат и насилственото поведение се повтаря, а последствията са по-сериозни, то тогава следва се да предприемат	Ситуациите от първо ниво не се регистрират в Дневника със случаи, защото са първи прояви на насилие и не се тълкува като тормоз.	1) Прекратяване на ситуацията и успокояване/интервенция към всички участници. 2) Класният ръководител подробно се информира за случилото се от всички свидетели и участници в ситуацията на насилие. 3) Уведомяване на родител от класния ръководител 4) Консултации - предприемане на индивидуални разговори с участниците от класния ръководител. 5) Мерки и действия от страна на класен ръководител - намиране

предпочитания, базирани на различие, разпространяване на слухове. • Форми на сексуално насилие са например: показване на неприлични жестове и действия, вербален тормоз със сексуално съдържание, разпространение на истории и изображения със сексуален подтекст, съблазняване от друг ученик или възрастен, злоупотреба с власт при подстрекаване, изнудване, склоняване и /или принуждаване към сексуални действия. • Форми на кибернасилие са например: обидни колажи, снимки, видеа, обаждания и изпращане на обидни съобщения (SMS, MMS, съобщения в социалните мрежи, др.) използване на дискриминативни и обидни етикети, използване на езика на омразата, кражба на профили.	действия, предписани за ситуации от второ или трето ниво.	на решение, което удовлетворява страните и служи за пример на наблюдателите. 6) Проследяване изпълнението на предприетите мерки и действия.
Ниво на тормоз	Отговор на училището	Последователност на процедурите за интервенция
ВТОРО НИВО – ПОВТАРЯНЕ НА ЕДНИ И СЪЩИ НАРУШЕНИЯ НА ПРАВИЛАТА ИЛИ НАСИЛИЕ С ПО-СЕРИОЗНИ ПОСЛЕДИЦИ:	На второ ниво, действията се предприемат от класен ръководител заедно с Ситуацията на тормоз се описва в Дневника със	1) Прекратяване на ситуацията и успокояване/интервенция към всички участници.

• Форми на физически тормоз са например: шамаросване, удряне, стъпкване или късане на дрехи, ритане, обграждане, плюене, отнемане и разрушаване на нечия собственост, дърпане на нечий стол изпод него, дърпане за уши или коса. • Форми на психически тормоз са например: изнудване, заплашване, несправедливо наказание, забрана за общуване, отхвърляне и манипулация, подигравки, отправени пред целия клас или група, публично унижение, обиди; интригантстване, разпространение на слухове, публично отхвърляне, игнориране, неприемане, манипулиране, използване. • Форми на сексуален тормоз са например: сексуално докосване, показване на порнографски материали, показване на интимни части на тялото и сваляне на дрехи, подтикване или принуждаване към сексуални действия, заснемане в сексуални пози.	представител на координационния съвет и директор и задължително участие на родител. По преценка се подава сигнал до ОЗД и/или полиция. Координационният съвет прави оценка на риска и може да даде становище за иниципиране на работа по случая. Ако присъствието на родител не е в най-добър интерес на детето, например би го наранил. застрашил безопасността му или би нарушил училищната процедура, директорът следва да се обърне към отделите за закрила на детето.	ситуации от свидетеля на случилото се или от класния ръководител/учител. Възстановяване на щети при наличие на такива.	2) Учителят/ класният ръководител подробно се информира за случилото се от всички свидетели и участници в ситуацията на насилие. 3) Учителят/ класният ръководител съобщава на Координационния съвет за случая. Прави се оценка на случая и по преценка директора подава сигнал от името на институцията до ОЗД и/или полицията и се иниципира работа по случая. 4) Уведомяване на родител. 5) Консултации. 6) Мерки и действия - работа на координационния съвет: анализ на ситуациите от регистъра и предприемане на индивидуална работа по случая.
---	---	--	--

• Форми на кибергормоз са например: - непоискано заснемане и разпространяване на снимки и видео, злоупотреба с блогове, форуми, социални мрежи, заснемане без разрешение, унижителни за ученика снимки/ видео, кражба на профил и използване на езика на омразата.			7) Проследяване изпълнението на предприетите мерки и действия.
Ниво на тормоз	Отговор на училището	Документиране	Последователност на процедурите за интервенция
ТРЕТО НИВО – СИСТЕМНА ЗЛОУПОТРЕБА, КАКТО И СИТУАЦИИ, В КОИТО СЪЩЕСТВУВА ОПАСНОСТ ЗА ЖИВОТА И ЗДРАВЕТО ЗА КОЙТО И ДА Е ОТ УЧАСТНИЦИТЕ В СИТУАЦИЯТА: • Форми на физически тормоз са например: - сбиване, задушаване, събаряне, причиняване на изгаряния и други наранявания, намушкване с остър предмет, провесване от прозорец или високо място, лишаване от храна, излагане на ниски или високи температури и заплашване с оръжие.	На трето ниво се уведомява незабавно ОЗД и/или органите на полицията. Действията на ниво училище се предприемат от директор заедно с координационния съвет със задължителното участие на родител и компетентни власти, организации и услуги (центрове за социална работа, здравни центрове, отдел закрила на детето, полиция и др.).	Ситуациите на тормоз от трето ниво се описват в Дневника със случаи на тормоз, като по тях се предприема интензивна работа включваща всички участници; правят се оценки на потребностите и	1) Прекратяване на ситуацията и успокояване/интервенция към всички участниците. 2) Учителят/класният ръководител подробно се информира за случилото се от всички свидетели и участници в ситуацията на насилие. Незабавно се уведомява директорът и се подава сигнал към ОДЗ и/или органите на полицията.

• Форми на психически тормоз са например: сплашване, изнудване със сериозни заплахи, насилствено отнемане на пари и вещи, ограничаване на движението, склоняване за употреба на наркотични и други психоактивни вещества, включване в антисоциални групи и организации, изолация, групово измъчване на индивид или група и организиране на банди, последиците от които нараняват други. • Форми на сексуален тормоз са например: съблазняване от друг ученик или възрастен, злоупотреба с власт при подстрекаване, изнудване, склоняване и/или принуждаване към сексуални действия, блудство, изнасилване, кръвосмешение. • Форми на кибертормоз са например: повторно действие на непокисано заснемане и разпространяване на снимки и видеозаписи, злоупотреба с блогове, форуми, социални мрежи, заснемане без разрешение, заснемане на сцени на насилие, разпространение на записи и снимки на детска порнография.	Ако присъствието на родител не е в най-добър интерес на ученика, например би го наранил, застрашил безопасността му или би нарушил училищната процедура, директорът следва да информира центъра за социална работа, отдела за закрила на детето и/или полицията. При материална щета се съставя Протокол за възстановяване на щетата.	план за действие, както и се инициират процедури в съответствие със Закон за закрила на детето, Наредбата за приобщаващо образование и ЗПУО .	3) Уведомяване на родител. 4) Консултации- предприемане на индивидуални разговори с участниците. 5) Мерки и действия от страна на координационния съвет, интензивна работа по случай, информирание и насочване към други служби и/или услуги от страна на директора. Ако друга организация или услуга е въвлечена в работата с ученика, училището установява връзка с тези организации или услуги и синхронизира дейностите. 6) Проследяване изпълнението на предприетите мерки и действия.
--	---	--	--

ПРИЛОЖЕНИЕ 1. НАСОКИ ЗА ИНТЕРВЕНЦИЯ

1. Прекратяване на ситуация на насилие и тормоз.
2. Подход за възстановяване на щетата.
3. Действия при тежък инцидент или при повторна ситуация на насилие или тормоз.
4. Насочване на ученика и неговите родители към програми и услуги в общността.
5. Действия при насилие на ученик срещу екипа на институцията.
6. Действие при насилие на възрастен срещу ученик.

Намесата и справянето с конкретни ситуации на тормоз и насилие е част от цялостната политика на училището срещу насилието. Намесата на възрастните следва внимателно да се обмисли и планира. Тя трябва да бъде последователно прилагана, за да бъде максимално ефективна.

Важно е да не бъдат омаловажавани и първите прояви на влошаване на отношенията между учениците, както и поведението, което е неприемливо. Тези ситуации представляват първо ниво от приетата класификация (Таблица 1). Необходимо е още при най-малките сигнали и съмнения и сигнали за тормоз да се предприемат стъпки, за да се предотврати ескалация на насилието и да се изпрати ясно послание, че такова поведение няма да бъде толерирано. Вниманието трябва да бъде насочено както към проявите на физически тормоз, така и към неговите социални и психологически измерения.

1. Прекратяване на ситуация на тормоз:

Задължение на всеки служител на училището е да се намеси, за да прекрати ситуация на насилие/тормоз, на която е станал свидетел или за която е получил сигнал (от ученик, родител или друг служител от училището):

- в случай на физически тормоз учениците трябва да бъдат разделени и да се прекрати физическият контакт между тях незабавно;
- когато има опасност за живота на ученика, неговото здраве и физическия интегритет може да се ползва разумна физическа сила под формата на избутване, издърпване, задържане на място;
- не трябва веднага да се разпитва за случилото се, да се обсъждат причините за насилието или да се изяснява ситуацията. Това може да се случи на по-късен етап. Важното е учителят ясно да обяви пред всички, че това е насилие и то е недопустимо поведение. В този момент не е добре да се разпитва за подробности и ученик, който е потърпевш, особено в присъствието на ученика, който е нанесъл насилието/тормоза и

на други ученици, защото това може да урони неговото достойнство. Фокусът на интервенцията трябва да бъде насочен към учениците -свидетели на тормоза, към средата, а не към участниците в ситуацията на насилие;

- когато става въпрос за първа проява, която не е тежка по отношение на нанесената вреда, може да се приложи подходът за възстановяване на щетата или да се наложи друга предварително съгласувана мярка.

2. Подход за възстановяване на щетата

Подходът за възстановяване на щетата се основава на принципа, че „всяка щета, нанесена на друг, трябва да бъде възстановена“ и включва съответните действия в тази посока. Важно е преди да се прилага подходът да бъде предварително съгласуван с цялата училищна общност, включително и с учениците, и да бъде част от политиката на училището. Възстановяване на щетата е принцип, който предполага, че хората правят грешки. Грешките следва да бъдат поправени, като същевременно не се налагат наказания. Този принцип подчертава поемането на отговорност за неприемливо поведение и за позитивно решаване на проблема. Възстановяването на щетите успешно може да се прилага за материални и за нематериални щети.

Подходът за възстановяване на щетите изисква време и по-задълбочен разговор с ученика, който е извършил насилие, за да му се помогне да разбере какви са последствията от неговата постъпка. Поради тази причина е най-добре този подход да се приложи от класния ръководител на ученика. Важно е учителят със спокоен и умерен тон, както и с държанието си, да покаже ясно, че проблемът е в начина на поведение, а не в личността на самия ученик, и че се действа с оглед отново да се възстановят ценностите, към които цялото училище се придържа, а не за да бъде наказан:

- като първа стъпка учителят/класният ръководител изслушва ученика. Не е желателно ученикът да се изслушва съвместно с потърпевшия ученик;
- ключов момент във възстановяването на щетата е, че класният ръководител разговаря с ученика, а ученикът сам предлага как ще поправи грешката си, с което отново ще се възстанови нарушената ценност. С това негово предложение трябва да се съгласи и ученикът, който е бил потърпевш от насилието. Този процес се медитира от ангажирания в случая учител/класен ръководител;
- след изясняване на ситуацията и постигане на договореност, учителят/класният ръководител за определен период от време проследява поведението на учениците и дава обратна връзка. Учителят/класният ръководител може да потърси съдействие и от

другите учители, които също да наблюдават поведението на учениците и да реагират своевременно;

- при преценка, може да бъде насочено към услуги в общността (виж точка 4. Насочване на ученика и неговите родители към програми и услуги в общността).

3. Действия при тежък инцидент или при повторна ситуация на насилие или тормоз

При повторна ситуация на насилие или когато има случай на тежък инцидент се следват предписанията от механизма, описани в Приложение 1. Класификация на формите на тормоз и предприемане на съответни действия:

- при тежки инциденти и кризи се препоръчва работа в групов формат (например работа с целия клас), като кризисната интервенция е от минимум 45 минути до 1 час и 30 мин. в определени рамки – затворено пространство, в което участниците не допускат нови лица, и др. По този начин се предлага пространство, в което да се вентилират емоциите от преживяното и да се даде възможност за преработка. Най-подходящо е тази интервенция да бъде извършвана от специалист, а при липсата на специалист да се обърнат веднага към специалист или услуга в общността. Честа спонтанна реакция на възрастните е заставането на страната на „жертвата” и наказване на „насилника”. Ключово при интервенцията на възрастните е приемането на разбирането, че ученикът, обект на тормоз, не се нуждае от състрадание, а ученикът, извършител на тормоз, не се нуждае от наказание, особено което го унижава, а от разбиране и емпатия (съпреживяване), за да може то да развие това чувство към другите;
- работата с ученици, които са обект на тормоз, трябва да бъде насочена към формиране на умения за справяне с подобно поведение. Важно е учителят/ класният ръководител да поговори с ученика, по възможност още същия ден (или веднага след като е разбрал за случая, ако се касае за ситуация, за която е научил случайно) и да разбере какво точно се е случило. Ако е необходимо отделни факти могат допълнително и дискретно да бъдат проучени;
- погрешно е открито и публично пред другите ученици да се оказва подкрепа на потърпевшия ученик, защото това допълнително ще урони достойнството на ученика пред неговите връстниците. При този първи разговор е важно да се предложи на ученика подкрепа, като се разговаря с него какво точно ще му помогне да се почувства сигурно;
- необходимо е да се подчертае поверителността на разговора, като се спомене кои ще бъдат уведомени за случилото се;

- ученикът трябва да почувства доверие и сигурност за споделяне, което е особено важно ако насилието се повтори;
- не е препоръчително да се прави среща между ученика, върху което е упражнено насилието, и ученика, който е извършило насилието, с цел да се помирят и да се разберат. Такива срещи могат да доведат до неблагоприятни последици. При създаване на необходимите условия и след съответното обучение на специалистите в училището може да се реализира медиация с цел възстановяване на емоционалната и моралната щета и взаимовръзките между учениците;
- наблюдавайте ученика в следващите дни, за да се уверите как се чувства и при необходимост отново разговаряйте с него;
- необходимо е да се работи с наблюдателите не само на нивото на превенцията, но и след ситуация на тормоз;
- не се отстраняват наблюдателите, когато се прекратява или управлява ситуация на тормоз, като всички, които са били там, следва да видят какво се прави съгласно правилата на училището;
- валидират се правилата и етиката на поведението и се подкрепят тези, които са се намесили в защита ценностите на училището. На останалите се споделя очакването да направят същото, ако се случи в бъдеще;
- насърчава се убеждение за отговори на насилието с думи, търсене на помощ и съобщаване за случая. Насърчаване за грижа спрямо тормозения ученик. При преценка ученикът може да бъде насочено към услуги в общността.

4. Насочване на ученика и неговите родители към програми и услуги в общността

Насочването на ученика и неговите родители към консултация и психологическа работа следва да се осъществява от класния ръководител. Насочващият трябва да е запознат с услугите в общността и да даде пълна и конкретна информация на родителите за възможните услуги и програми – къде може да се консултират, какво представляват консултациите, какъв е метода на работа и т.н. Важно е насочването да се направи конкретно и с грижа, за да могат родителите и ученикът да се възползват, а не да го приемат като мярка за наказание.

5. Действие при насилие на ученик срещу член на екипа на училището

Действието се прекратява незабавно от възрастен, който е в близост до мястото на извършеното насилие.

Оказва се помощ, в случай че има пострадали.

Ученикът трябва да бъде отделен с оглед на възстановяване на сигурността.

Отделянето на ученика може да бъде временно до успокояването му, осъществява се психологическо консултиране/кризисна интервенция.

Уведомяват се родителите на ученика.

С ученика започват дейности за установяване на причините, изясняване на ситуацията, оценка на проблема. С него задължително разговаря учител/ класен ръководител. Дава се становище след оценка на проблема и поведението за целите на вземането на решение за последствията от педагогическия съвет.

Училището организира провеждане на педагогически съвет за вземане на решение за последващи действия. Обсъждат се възможни действия и се прави план за работа с ученика.

6. Действия при насилие на възрастен срещу ученик.

При насилие на възрастен над ученик незабавно се подава сигнал към ОДЗ и/или полицията и се свиква Координационния механизъм за ученик в риск.

Училището извършва последователно действията – описани в Приложение 3.

С пострадалият ученик разговаря учител/ класен ръководител, който прави оценка и изготвя становище.

ПРИЛОЖЕНИЕ 3. КОГА, КОЙ И КЪДЕ МОЖЕ ДА ПОДАВА СИГНАЛ ЗА ДЕТЕ В РИСК?

1. Кога се подава сигнал за ученик в риск?
2. Кой може да подава сигнал за ученик в риск в ситуация на насилие и тормоз?
3. Къде може да се подава сигнал за ученик в риск или в ситуация на насилие и тормоз?

1. Кога се подава сигнал за ученик в риск?

Съгласно Закона за закрила на детето, чл. 7 (1) „Лице, на което стане известно, че дете се нуждае от закрила, е длъжно незабавно да уведоми дирекция „Социално подпомагане“, Държавната агенция за закрила на детето или Министерството на вътрешните работи.

(2) Същото задължение има и всяко лице, на което това е станало известно във връзка с упражняваната от него професия или дейност, дори и ако то е обвързано с професионална тайна”.

2. Кой може да подава сигнал за ученик в риск от насилие и тормоз?

При идентифициране на случаи на насилие и тормоз на ученици в училището директорът следва незабавно да бъде уведомен. От страна на училището сигналът се подава от директора.

Всеки член на училището, които е станал свидетел на ситуация на насилие и тормоз е длъжен незабавно да подаде сигнал към отдел „Закрила на детето” и/или полицията.

Когато сигналът се отнася за ученик в риск, сигналът ще бъде проучен, дори да е подаден анонимно.

В случай на подозрение за ситуация на тормоз, всеки служител в училище може да проведе консултация като се свърже с Националната телефонна линия за деца и разговаря с експерт на телефон 116 111, а в ситуация на кибернасилие и кибертормоз с Националния център за безопасен интернет на телефон 124 123 или чрез сайта: www.safenet.bg

3. Къде може да се подава сигнал за ученик в риск от насилие и тормоз?

Към Държавната агенция за закрила на детето функционира Национална телефонна линия за деца 116 111. Националната телефонна линия за деца предоставя консултиране, информиране и помощ по всякакви въпроси и проблеми, свързани с деца. Към нея при необходимост могат да се обръщат за съдействие и професионалисти. Националната телефонна линия за деца с номер 116 111 е с национално покритие, достъпна от територията

на цялата страна, напълно безплатна за обаждащите се, независимо дали звънят от стационарен или мобилен телефон. Тя функционира 24 часа в денонощието.

Според Координационния механизъм, в случай че сигналът за насилие бъде приет от някой от визираните органи за закрила – получен от дирекция „Социално подпомагане“/отдел за закрила на детето, Държавната агенция за закрила на детето или Министерството на вътрешните работи, съгласно чл. 7 от Закона за закрила на детето той е длъжен да уведоми за това останалите незабавно до 1 час от регистриране на сигнала, включително по телефон и факс. Сигналът се изпраща в дирекция „Социално подпомагане“ по настоящия адрес на детето.

Съгласно Правилника за прилагане на Закона за закрила на детето (чл. 10, ал. 5) в случаите, отнасящи се до насилие над дете, се разглеждат и анонимни сигнали.

Съгласно Координационния механизъм във всеки един отдел „Закрила на детето“ при дирекция „Социално подпомагане“ началникът на отдела е на разположение, като той определя отговорен социален работник. В отдел „Закрила на детето“ определеният отговорен социален работник извършва проверката на сигнала до 24 часа от постъпване на сигнала.

При проучването на сигнала социалният работник може да потърси съдействие от страна на училището – информация за ученика, за взаимоотношенията му с учениците, впечатленията на учителите, т.е. информация, с която да бъде направена оценка на случая.

При проучването на сигнала и предприемането на действия се изисква работа в екип от страна на различни специалисти. От една страна, за да се направи точна оценка, а от друга, за да бъдат съгласувани действията на различните специалисти.

В случай че бъде установен риск за ученика, то ще бъде отворен случай, т.е. ще бъдат предприети мерки за закрила. Ще бъде изготвен план, в който ще бъдат описани планираните мерки, като социалният работник ще следи за изпълнението на плана.

В работата с учениците и техните семейства всеки професионалист има своята роля.

Ролята на социалния работник е свързана с проучване на семейната среда и предприемане на мерки за закрила. В същото време той има правомощията и ангажимента да консултира родителите, да подпомогне тяхната ангажираност в работата с ученика на равнище училище. Социалният работник може да консултира семейството, да насочи родителите и ученика към подходящи социални услуги и консултации.

Мултидисциплинарният екип на местно равнище следва да си постави единна стратегическа цел, за постигането на която следва да изготви съвместен план за действие с разписани конкретни задачи със срок за изпълнение. Всеки един от посочените по-горе участници в мултидисциплинарния екип набелязва и предлага на останалите от екипа конкретни задачи по случая, които да изпълни, съобразно собствените си правомощия и в

съответствие с нормативната уредба. Конкретните задачи за изпълнение следва да бъдат зададени така, че да може всеки участник да действа съобразно оперативната си самостоятелност, като изпълнението на конкретните дейности и задачи бъде подкрепено със съдействието на останалите участници и в същото време това да спомогне за крайния резултат – дългосрочна цел, която трябва да гарантира в най-голяма степен интереса на засегнатия ученик.

Работата в екип ще даде възможност и за обратна връзка между различните специалисти, работещи с ученика и неговото семейство, за успехите или трудностите при изпълнението на планираните цели.